

De Markecedule van Bergentheim

Van perkament tot papier (2)

E. Wolbink

De tweede bijdrage in deze serie vestigt de aandacht op een fraai perkamenten archiefstuk. Het berust sinds de jaren '30 van de vorige eeuw in de depots van het voormalige rijksarchief in Overijssel. Zoals bekend vierde Bergentheim vorig jaar zijn 625-jarig bestaan. In de 'Rondom' hebben we in dat kader aandacht besteed aan 'het Heerenhuis' in het veendorp. Deze keer gaan we verder terug in de geschiedenis, en wel naar de Late Middeleeuwen. Het was de tijd waarin grote delen van het gebied rond de oude buurtschap aan de Vecht nog woest en ledig waren. Het gaat hier om een bijzonder document uit de vijftiende eeuw, de codex van Bergentheim...

De Marke

Die 'codex' gaat over de rechten van de boeren in de marke Bergentheim. De marke, ook *markegenootschap* of *boermarke* genaamd, die in de loop van de twaalfde en de dertiende eeuw ontstond, beheerde de gemeenschappelijke, niet in cultuur gebrachte terreinen binnen hun grondgebied, zoals weidegronden, heide, venen en bossen. Deze woeste gronden waren voor de boeren onontbeerlijk. Niet alleen kon het vee er voedsel vinden, maar ook leverden ze plaggen op die voor bemesting werden gebruikt.

De markegenoten, ook wel *erfgenamen*, *goedsheren* of *gewaarden* genoemd, kwamen geregeld bij elkaar om over markezaken te spreken. Zo'n bijeenkomst (*holt-sprake* of *holtink*) stond onder het voorzitterschap van de markerichter. Iedere markegenoot had een aandeel, *waardeel* of *waar* genoemd, in de marke. De waardelen, die in grootte sterk konden verschillen, bepaalden de omvang van de gebruiksrechten - het weiden van beesten, het steken van turf of plaggen, het kappen van hout e.d. - die de individuele markegenoten ten aanzien van de gemeenschappelijke gron-

den konden doen gelden. Ook was het waardeel van invloed op het stemrecht in de vergadering van de markegenoten en was het bij de uiteindelijke verdeling van de markegronden de maatstaf voor de oppervlakte die iedere markegenoot toebedeeld kreeg.

Naast de eigenaren van de gewaarde boerderijen konden ook de niet-gewaarden, de *keuters*, *katers* of *kotters*, op beperkte schaal gebruik maken van de markegronden. Zij mochten er

De fraaie Markecedule van Bergentheim is een zgn. 'chyrograaf' en dateert uit 1461.

eveneens enkele beesten laten grazen en wat plaggen maaien. Bovendien konden ze zich tegen betaling een stukje markegrond toe-eigenen en ontginnen. De markerichter kon overtreders van de markeregels straffen door hen te korten op hun rechten op *het heiden en weiden* of door hun een geldboete op te leggen.

Onze huidige gemeente Hardenberg telde dertien marken, waarvan een aantal in de loop der eeuwen zijn gecombineerd. Het waren de marken: 'Ane & Anevelde', 'Avereest', 'Baalder & Hardenberg', 'Bergentheim', 'Brucht', 'Diffelen', 'Gramsbergen, Loozen & Radewijk', 'Heemse & Collendoorn', 'Holthome & Den Velde', 'Holthone', 'Lutten', 'Rheeze' en 'Sibculo'.

De macht van de marken werd steeds meer beperkt door invoering van nieuwe staatsregelingen, maar ook door de komst van de burgerlijke gemeente in 1811. De onverdeelde markegronden waren een doorn in het oog van koning Willem I. Hij stimuleerde de verdeling van gezamenlijk bezeten markegronden door wettelijk vast te leggen dat één waardehouder een scheiding van de gehele marke kon eisen. Met de Markewetten van 1847 en 1886 werden alle gronden naar hoeveelheid waardelen juridisch verdeeld. In de praktijk duurde het echter nog tot de komst van de kunstmest eind negentiende eeuw en de daaropvolgende heideontginningen begin twintigste eeuw, voordat alle gronden daadwerkelijk in aparte kavels werden verdeeld. De marken bleven vaak na de scheidingen bestaan als beheerders van de overgebleven gronden en de vele landwegen die gezamenlijk door de boeren werden gebruikt. Pas in de twintigste eeuw werden ook deze taken op veel plaatsen door de gemeenten overgenomen.

De Markecedule

De markecedulen - de oudste 'wetboeken' met markerechten - zijn voor het grootste gedeelte verloren gegaan. Slechts af en toe treft men nog een afschrift van een markecedule aan in de bewaard gebleven markeboeken. Het was dan ook vrij bijzonder dat het rijksarchief in Zwolle (nu Historisch Centrum Overijssel) in de jaren '30 van de vorige eeuw een charter met een originele markecedule verwierf en wel die van de marke Bergentheim uit 1461. Hierin was als het ware de 'grondwet' van de marke vastgelegd. In latere tijd werden hierop steeds verdere aanvullingen en verfijningen aangebracht, die werden vastgelegd in het markeboek.

De markecedule van Bergentheim is een zogenaamde *chyrograaf*, op perkament in duplo geschreven en van elkaar gescheiden door de letters A t/m E. Dwars door deze letters werd het charter langs een zigzaglijn in tweeën geknipt en elke rechthebbende ontving een exemplaar. Die rechthebbenden waren enerzijds de Heer van Gramsbergen en anderzijds het Klooster Sibculo. De door het rijksarchief verworven cedula was afgedwaald uit het archief van het Huis te Gramsbergen. Het maakte althans in het midden van de 18de eeuw deel uit van de collectie van Reinier Burchard Rutger graaf van Rechteren, heer van Gramsbergen.

De letterlijke transcriptie van de cedula luidt:

In den jaer ons Heren doe men screef duser vierhondert unde een ent sestich doe overdroghen die ghemeyne merckenoten van Bergenthem mit consent unde volbert mijns jonckeren van Gramsberch als een holtrichter der marke voirsz, in aldusdanighen voirwerden als hierna bescreven steet:

Int eerste so is een overdracht ende wilkoer, dat elc eyken stam, he sy cleyn ofte groot, wie den houwet buten oirlof ende overdracht der voirsz. erfgenamen, die heeft ghebraken drie olde schilde.

Item of enich erfgenaem of buer holt vercofte, dat uut der marke ghevuert worde, die broke sal dubbelt wesen. Item of enich erfgenaem of buer houwe enen berneboem, die hij verbrande, die heeft ghebraken twe olde schylde. Item of enich erfgenaem of buer heuwe enen toech van enen boem buten oirlof als voirsz. steet, die heeft ghebraken enen olden schilt.

Item wie dat huls houwet in der voirsz. marke, die heft ghebraken an elken stam enen olden Vleems.

Item wie dat vaern meyet ende enwech vuert, die heeft ghebraken an elken voeder enen tonne byers.

Item tsijnt vorwerden, dat een yewelic waer des jaers omtrent sunte Peter ad cathedram paten sal drie tellighen in der voirsz. marke by een peen van een tonne byers.

Item so sijn dat voirwerden, dat mijn joncker van Gramsberch of sijn amptlude van sijnre wegghen sal alle jaer eens holtgerichte sitten in der voirsz. marke tusschen Meydach ende sunte Johansdach midsomer. Ende toe den tiden voirsz. sullen die swarende comen an mynen joncker voirsz. ende verbadent an hem dattet ummer gheschyede.

Item alle jaer sal men nye swaren setten, dat sal umgaen alst redelic ende ghewoentelic pleecht te wesen. Ende die zwaren sullen alle jaer so lange ghezwaren bliuen, hent men dye nye gheswaren kyeset op dat naeste holtgerichte of sich dat vertreckte een maent myn of meer.

Item dat sijnt voirwerde, dat gheen erfgenaem of buer noch nyement dye ghewaert is in der voirsz. marke holt noch eykelen enwech gheven en sal buten oirloff des holtrichters ende der ghemeyner erfgenamen. Weer yement die dit dede, die broeken solden staen tot des holtrichters verclaren ende der ghemeynre erfgenamen.

Item so sal men alle jaer eens deylen toe vreedholt of des noot weer.

Item of enich buer sijn vreedholt enwech gheve of vercoft, of dat uut der marck ghevuert worde, die heeft gebraken enen oude schijlt.

Item of ennich erfgenaem oirloff hadde holt te houwen, dat he vertymmeren wolde, dat sal hy hem laten wijsen van twee erfghenamen ende van den swarenen bij eenre peen van twe oude schilde.

Item soe mach een yewelic ware holden in der voirsz. marke tyen koen ende nyet meer, alst overdraghen is bij eenre pene van ene tunne byers.

Item soe mach een yewelic ware holden XXX scape ende nyet meer, bij een pene van een tunne byers.

Item nyement en sal enich uuthems guet in der voirsz. marck annemen, dat sy runder of scaep of ander beesten, by een peen van enen olden schild.

Item voirt so ist een wilkoer ende vorwert van den holtrichter ende den ghemeynen erfgenamen, dat men die brueke uutwynnen sal mitten holtrichter ende den erfgenamen van alle denghenen die ghebraken hevet in der voirsz. marcke, sonder pantweringhe.

Item weert zake, dat yemant behoef hadde ende noot dede an sijn selfs huys in der marken te tymmeren, die mach op ene waer tymmeren twe gebont ende nyet meer. Ende dat sal he te kennen gheven den holtrichter ende den ghemeynen erfgenamen op die holtsprake ende sal um dat wisen laten van twee erfgenamen ende den zwaren.

Voert so synt vorwerde, weert sake dat enich erfgenaem holt ghewesen worde, dat hy vertymmeren solde ende des nyet en dede ende bynnen een half jaer nyet en vertymmerde, dat holt voirsz. sal vervallen wesen den ghemeynen erfgenamen.

Des synt desser cedulen twe al eens holdende, die een uut der ander ghesneden. Des hevet mijn joncker van Gramsberch voirsz. die een cedula ende dat cloester van Zebekeloe die ander cedula. Ghegheven int jaer ons Heren als voirsz. steet.

Een paar opmerkelijke rechtsregels behoeven een nadere toelichting. Het reglement werd opgesteld om het beheer over de marke te kunnen reguleren. Zo was ook meteen duidelijk wat de straffen zouden zijn wanneer de markegenoten zich niet aan deze regels hielden.

De eerste regel behandelde het zonder toestemming kappen van eikenbomen op markegrond. Hij die zich daaraan schuldig maakte, *die heeft ghebraken drie oude schilde*, oftewel hij verbeurde drie oude schilden. Een schild was een munteenheid tijdens de Middeleeuwen en werd zo genoemd, omdat het ontwerp een schild met een wapen bevatte. Zou men het gekapte hout verkopen, dan werd de straf verdubbeld. Voor het kappen van hulst werd men beboet met *enen olden Vleems* voor elke stam. Een oude Vlaamse of vleemsche was eveneens een munteenheid. Het afmaaien van varens werd ook bestraft, maar niet in klinkende munt. Men moest dan voor elke vracht *enen tonne byers* afdragen. Het kostbaar gerstenat werd dan waarschijnlijk bij de eerstvolgende markevergadering genuttigd...

Verder werd bepaald dat de *joncker van Gramsberch* of iemand namens hem, ieder jaar een holtgericht of holtink – de vergadering van de marke – zou organiseren en voorzitten, en wel tussen *Meydach ende sunte Johansdach midsummer*, dus tussen 1 mei en 18 juni. Tijdens die jaarvergadering was het gewoonte om *nye swaren* te *setten*; men verkoos dan nieuwe ‘gezworenen’ uit de leden van de marke. Afgevaardigden dus, die voor de nieuwe periode het reilen en zeilen van de marke in de gaten moesten houden en daar waar nodig actie ondernemen. Verder was precies vastgelegd hoeveel dieren de markegenoten op de gemeenschappelijke gronden mochten laten grazen. Het quotum voor iedere gewaarde was tien koeien en dertig schapen.

Dit oude charter uit 1461 heeft tegenwoordig slechts nog historische waarde, maar eeuwenlang vormde het de basis voor de ‘structuur’ van de marke Bergentheim. Dat maakt het op zich bijzonder, maar omdat er zo weinig markecedules bewaard gebleven zijn, werd het tot een uniek document voor de geschiedenis van deze regio.

Literatuur:

- A. Haga, *De markecedule van Bergentheim*, in: VMORG LIII (Zwolle, 1937) (oorspronkelijk in het archief van het huis Gramsbergen, invent. D no. 25a)
- J. ten Hove, *Overijsselaars gezocht* (Zwolle, 1999)
- G.A.J. van Engelen van der Veen, *Marken in Overijssel* (Den Haag, 1924)